

МОТИВАЦІЙНА МАРКОВАНІСТЬ ВІДІМЕННИХ ДІЄСЛІВ У НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОМУ ЛАНДШАФТІ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XIV–XVII СТ.

Кочерга Г. В., Мартиновська Ю. О.

ВСТУП

Українська система афіксального словотвору дієслів у мові писемних пам'яток староукраїнського періоду XIV–XVII ст. створена на основі вже наявних у мові ресурсів попередніх періодів. Словотвірний акт, у якому вихідною одиницею виступає іменна частина мови, а похідною – дієслово, є унікальним мовним явищем, оскільки для нього характерна кардинальна семантична трансформація: значення субстантивності трансформується у значення процесуальності. Дослідження словотвірних структур та мотиваційних процесів відіменникових дієслів староукраїнської літературної мови у проекції на психоментальні структури свідомості є перспективним, що й окреслює **актуальність** дослідження.

Українська дериватологія успадкувала значущий теоретичний і практичний доробок у плані дослідження словотвірної системи мови, типів та способів словотвору (праці І. Ковалика, І. Вихованця, Л. Гумецької, Т. Возного, С. Бевзенка, В. Німчука, В. Горпинича, Л. Юрчук, І. Яценка, Н. Клименко, Л. Дідківської, К. Городенської, В. Грещука, О. Безпояско, Л. Родніної, В. Русанівського та ін.). Відіменні деривати у словотворчому аспекті глибоко досліджені К. Городенською та М. Кравченко. Теоретичні засади когнітивно-ономасіологічного аналізу мовних одиниць закладено О. Кубряковою, українськими дослідниками С. Жаботинською, О. Селівановою. Українські відіменникові дієслова у сучасній українській літературній мові досліджено Г. Кочергою.

Дериваційна система українського дієслова ще не є всебічно дослідженою в аспекті діахронії. Суфіксальний історичний словотвір дієслів описаний не досить, здебільшого принагідно¹, у контексті розв'язання інших мовознавчих проблем. Словотвірні дослідження здійснювано переважно на обмеженій джерельній базі. Тому особливої

---

¹ Штанденко У.М. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV–XVIII ст. Київ : Інститут української мови НАН України, 2008. 208 с.

уваги набули питання творення дієслів на різних етапах розвитку української літературної мови², зокрема, в якому напрямі та яким чином відбувався розвиток дієслівної системи, які мотиваційні особливості щодо пояснення зв'язку ономасіологічної структури слова зі структурами знань про об'єкт номінації, що відображають особливості національної мовної картини світу українського етносу³.

Мета роботи – описати та дослідити закономірності вираження відіменникових дієслівних утворень у староукраїнській літературній мові: мотиваційної моделі, структури, семантики та функціонування.

Мета роботи передбачає розв'язання таких **завдань**: охарактеризувати мотивацію староукраїнських відіменникових дієслів; дослідити асоціативно-термінальну мотивацію відіменникових дієслівних одиниць у писемних пам'ятках староукраїнської літературної мови; описати різновиди пропозиційно-диктумної мотивації відіменникових дієслів; здійснити аналіз інтерпретації ономасіологічної ознаки та проблем структур репрезентації знань.

Методи дослідження. Відповідно до мети роботи та характеру зібраного фактичного матеріалу було вибрано такі методи дослідження: порівняльно-історичний, зіставний, описовий та методики компонентного, морфемного, словотворчого аналізу.

1. Історія дієслова у формуванні системи категорійності й мотиваційності

Жодна частина мови не зазнала стількох змін і перетворень, як слов'янське дієслово, і більшість їх припадає на доісторичний період слов'янських мов. За таких умов тільки всебічний аналіз усіх аспектів розвитку праслов'янського дієслова дасть більш-менш задовільну відповідь на наявні питання, яка, проте, навряд чи буде коли вичерпною й конструктивною⁴.

В. Виноградов, О. Пешковський, Ф. Буслаєв, В. Гумбольдт, Ф. Фортунатов, К. Аксаков, О. Потебня та ін. розглядали проблему історичного дієслівного словотвору, функціональності граматичних форм, граматичних категорій, граматичної структури мови, проблему взаємовідношення мови і мислення в контексті загальнофілософської

---

² Бойчук В.М. Типологія внутрішньої форми слова у десьубстантивному словотворі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 1997. 18 с.

³ Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект): дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2003. 200 с.

⁴ Півторак Г.П. Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці. Київ: НВП «Вид-во «Наукова думка» НАН України», 2015. 512 с.

концепції мовної картини світу⁵. О. Потебня у свою теорію розуміння природи слова вкладає положення теорії В. Гумбольдта про внутрішню форму. Згідно з цією концепцією слово має два значення. Одне – об'єктивне, що наближене до етимологічного значення і має одну ономазіологічну ознаку. Друге значення суб'єктивне, що об'єднує в собі безліч ознак: «Перше є знаком, символом, що замінює для нас друге»⁶. Об'єктивним змістом слова є та форма, в якій нашій свідомості представлено зміст думки: «...якщо виключити друге, суб'єктивне... єдиний зміст, то у слові залишиться тільки звук, тобто зовнішня форма, і етимологічне значення, яке також є формою, тільки внутрішньою. Внутрішня форма слова є відношенням змісту думки до свідомості: вона показує як уявляється людині її особиста думка»⁷.

Мотивацію і напрям похідності у словотворенні можна з'ясувати, вивчивши концепцію О. Потебні, у якій дослідник намагався наблизитись до еволюції елементів людської думки у дослідженні історії частин мови⁸. «Слово на початку розвитку думки, – писав він, – ще не має для думки значення якості і може бути тільки вказівкою на чуттєвий образ, у якому не має ні дії, ні якості, ні предмета, взятих окремо, але все це у неподільній єдності... Утворення дієслова, імені та інших частин мови – вже такий розклад і видозміна чуттєвого образу, які передбачають інші, простіші явища, які йдуть за створенням слова»⁹. На думку дослідника, диференціація чуттєвих образів почалася з утворення таких слів, де функції майбутніх головних частин мови – імені та дієслова, ще не розчленовані. Це так звані первісні дієприкметники. Первісний дієприкметник втілював у собі два протилежні начала – імені і дієслова, з яких ім'я було сильнішим і виразнішим, а дієслово слабкішим, позбавленим таких істотних дієслівних ознак, як час і стан. Первісний дієприкметник нагадував більше іменник тим, що, як і сучасний дієприкметник, зображав ознаку, наслідок діяльності предмета, але так, що вона виключала думку про цю діяльність, – ознака поставала нібито готовою, даною. Приблизно те саме Потебня вбачав і в сучасному іменнику, але в останньому немає навіть гадки про діяльність, яка породила ознаку. І все-таки дієприкметнику не належить першість у творенні граматичних форм у людській мові – вона належить вигукові. У дієприкметнику, який

---

⁵ Виноградов В.В. Понятие внутренних законов развития языка. *Вопросы языкознания*. № 2. 1952. С. 33.

⁶ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. II. Харьков, 1888. С. 25.

⁷ Потебня А. Мысль и язык. А. Потебня. Изд., 5, 1926. 214 с.

⁸ Селіванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу. Черкаси : ЦНТІ, 1996. 297 с.

⁹ Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1996. 104 с.

з'явився слідом за вигуком, у своїй найдавнішій формі, простежується напрям похідності сучасних частин мови¹⁰, указаний розвитком структури первісного прикметника. Він у своєму розвитку найбільш був схожий на ім'я, ніж на дієслово, і насамперед виокремились з первісного дієприкметника граматичні категорії імені, тобто субстанції, і це був час, коли людській думці світ уявлявся сукупністю виготовлених за людським образом і подобою, одухотворених речей, внутрішньо статичних, але одночасно зв'язаних з реальним світом та таких, що впливають на нього. Людина в усьому звикла бачити субстантивність, але в процесі історичного розвитку, в міру поступового занепаду субстанціональності, мотивація змінюється і у мисленні з'являється нове спостереження, що лежить в основі явищ об'єктивної дійсності, таким чином, виникає нова категорія думки – дієслівність. Вона утворилась з первісного дієприкметника не пізніше іменника (гіпотетично), що послугувало утворенню інфінітива (спочатку був іменником, а потім набув ознак дієслова)¹¹. Складні процеси абстрагування і ускладнення людської думки дають можливість розвитку глибшої граматикалізації дієслова, що спонукало дієслово, крім стадії інфінітива, виробити таку форму, яка б прив'язала дію до особи, до моменту мовлення, до її виконавця і об'єкта, іншими словами – зв'язувала її з дійсністю¹². Такою формою був індикатив, або дійсний спосіб, який мав здатність виражати відтінки дії за допомогою своїх категорій особи, стану, часу, що було простежено О. Потебнею на матеріалі східнослов'янських і споріднених з ними мов¹³.

Спираючись на погляди В. Гумбольдта і Г. Штейнталя, дослідник створив своєрідну філософсько-лінгвістичну теорію дієслівності, яка стала важливою основою його вчення про історичний розвиток головних категорій мови і мислення. У лінгвістичній концепції О. Потебні дієслово виступає як найвища, найбільш абстрактна і гнучка, конструктивна і постійно прогресуюча категорія людської мови. Процес виникнення і формування дієслова, що відображав

---

¹⁰ Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц. Львів : Вища школа, 1988. 161 с.

¹¹ Лукин М.Ф. Переход слов из одной части речи в другую и их трансформационные причинно-следственные связи в современном русском литературном языке. Проблемы словообразования русского и украинского языков. Киев–Донецк : Вища школа, 1976. С. 5–33.

¹² Погиба Л.Г. Семантическое поле відіменникових дієслів спільної дії в сучасній українській мові. *Питання граматичної будови української мови* : збірн. наук. праць. Київ : Вид-во КДПУ, 1979. С. 75–87.

¹³ Бевзенко С.П. Из истории словотвору дієслів української мови. *Наук. збірн. Ужгородського ун-ту*, 1958. Вип. 35. С. 3–20.

важливий етап в інтелектуальному розвитку людини, відбувся одночасно з переходом від давньої іменної структури речення до дієслівної¹⁴. Набираючи сили та міцно вкорінюючись у семантичну і синтаксичну системи мови, дієслово поступово і невідворотно розвиває категорію абстрактності. Означаючи дію, процес, дієслово виокремлюється із синкретизму первісного слова вже після іменника і прикметника і, пройшовши через стадію дієприкметника й інфінітива, як проміжних ланок між іменем і дієсловом, виробляє в собі категорії особи, виду, часу, способу, стану¹⁵. Дієслово починає витісняти імена зі своїх основних граматичних позицій, підкоряючи собі інші категорії, сприяючи зростанню дієслівних типів речення за рахунок номінативних, іменних. Дія, процес, втілені у дієслові, поступово руйнують сферу субстанціональності імені. Граматичний вплив дієслова поширюється на ті групи слів, які колись були зв'язані з іменником – антитезою дієслова, підкреслює О. Білодід, що було сприйняте Д. Овсяннико-Куликовським та О. Пешковським.

Отже, староукраїнська дієслівна деривація в діахронії апелює до праслов'янської спадщини. Це свідчить про істотні трансформації граматичної будови української мови в період формування й існування праслов'янської мови. Дієслівне суфіксальне словотворення може виступати індикатором таких змін як у формальному, так і у семантико-когнітивному аспектах. Процес становлення українського словотвору не може бути відтворений без використання відомостей порівняльно-історичного вивчення словотворчих процесів сучасної української літературної мови, староукраїнської та давньокиївської мов.

Одним з найефективніших способів поповнення лексичного мовного фонду досліджуваного періоду XIV–XVII ст. є суфіксальне словотворення, що визначається як система чи підсистема загальної мовної системи і складається із сукупності словотвірних класів, словотвірних типів, словотвірних моделей.

2. Механізм мотивації відіменних дієслівних дериватів із суфіксами -и-, -а-(а), -ѣ- (> -і-) у староукраїнській мові

Дієслівна система української мови успадкована з праслов'янської доби і з найменшими змінами відбита у системі старослов'янського дієслова. В історії розвитку, становлення окремих слов'янських мов зазнала змін і щодо цілості й чистоти успадкованих типів, і щодо

---

¹⁴ Ширшов И.А. Множественная словообразовательная мотивация в современном русском языке. Ростов-на-Дону : Изд-во Кубанского ун-та, 1981. 117 с.

¹⁵ Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. Томск : Изд-во Алтайского ун-та, 1979. 237 с.

продуктивності окремих дієслівних формантів. Трансформація різних дієслівних основ, з одного боку, утворила нові типи дієслів, з іншого боку, дала підставу для виникнення паралельних синонімічних типів дієслова¹⁶.

Дієслова із суфіксом -и-. Під час утворення дієслівних одиниць в усіх слов'янських мовах використовується давній суфікс *-i-, який бере свої початки у праслов'янській мові. Його континуанти функціонують у сучасних слов'янських мовах, *-iti < укр. -и- (ти): ГНОИТИ, БНСИТИ, МЕРЗИТИ, ДЬЯЧИТИ, ПЛОТИТИ, ВИХРИТИ, БОЛОТИТИ, ХЛЮБИТИСЯ, ЦАРИТИ. На думку Ф. Славського¹⁷, у праслов'янській мові за допомогою суфікса *-i- утворювалися дієслова від основ іменників, прикметників, прислівників: ХЛЮБА (пл. *chluba). Надменность, високомерие, чванство. → ХЛЮБИТИСЯ, ШКАРОДА (пл. *szkaradzie). Гнусность, мерзость. → ШКАРАДИТИ, БЛЮЗННРЦА (пл. bl*uznierca). Поноситель, хулитель, богохульник. → БЛЮЗНИТИ тощо. Дослідник А. Мейє зазначав, що у слов'янських мовах «для утворення дієслівних одиниць на *-iti- з каузативним значенням могли правити будь-які імена»¹⁸: БУБЕНЬ → БУБНИТИ (Бить (в барабан), ЛИХВА → ЛИХВИТИ, дієсл. Лихоимствовать, брать лихву, ВОЕВОДИТЕЛЬ (воевода) – ВОЕВОДИТИ (Преводительствовать, руководить войском) тощо.

Мотивована диктумом відіменникова дієслівна одиниця є знаком центрального компонента ситуації, а його мотиватор – певним її аргументом, що дає можливість виокремити різновиди пропозиційно-диктумної мотивації на підставі вибору мотиватора¹⁹ з таких аргументів диктуму:

суб'єкта, представленого *релятивом* – суб'єктом певного соціального відношення: **ДЬЯЧИТИ**. Отправлять обязанности дячка. Тотъ попь не поеть нынѣ у тое церкви, у которой тотъ дякъ дячитьъ. АИ I, 144. XVI в. ~ 1494 г. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, ст. 63]; **АРХИМАНДРИТИТИ (АНХИМАНДРЪТИТИ)**. Исполняют должность архимандрита (1572): Владыка Леонидъ учаль говорити [архимандриту Юрьева монастыря] Феоктисту: почему деи и ты.. мнѣ своей настольной грамотѣ не кажешь и не (по)дписываешь? какъ ди ты анхимандрѣтишь? Новг. II лет. 113.

¹⁶ Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Вид-во Академії Наук Української РСР. Київ, 1958. 297 с.

¹⁷ Штанденко У.М. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV–XVIII ст. Київ : Інститут української мови НАН України, 2008. 208 с.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Селіванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу. Черкаси : ЦНТІ, 1996. 297 с.

ВАТАМАНИТИ. Быть ватаманом, исполнять обязанности ватамана. Взяли у Микитки у Лодыги на сына гривну Варсоноф<ь>ева долгу в Неноксе ватаманиль. Ки. прих. Корел. м. № 939, 5 об. 1571 г.; **ВОЕВОДИТЕЛЬ,** м. То же, что воевода – **ВОЕВОДИТИ.** Предводительствовать, руководить войском. И сия отъмщати повелѣваемъ не тѣчию гражаньскимъ, нѣ и воеводящимъ княземъ. Ефр. Корм., 788. XII в.; **ВОЦАРИТИ.** Возвести на престол. Въ царствующемъ же градѣ Москвѣ вси, или убо страха ради и шатанія народскаго, яко мнози хотяху воцарити лжеименнаго Димитрія. ДАИ II, 197. 1619 г. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 71]; **ВОЦАРИТИСЯ.** Вступити на престол, стать царем. И вскорѣ треклятый воцарися того же 113 году, июля въ 1 день недѣльный, и пача многія пакости въ царствующемъ градѣ творити. Ин. Сказ., 55. XVII в. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 71]; **ВОЦЪСАРИТИСЯ.** То же, что воцаритися. Поите, яко царь всеи земли бѣгъ, поите разумно. Въцарися бѣгъ надъ языки (Сл. мт. Илариона) Мус.–Пушк. сб., 57. 1414 г.~ XI в.; **ГОСУДАРИТИСЯ.** Брать на себя власть государя; управлять государством. И мною владѣсте, и всю власть съ меня снясте, и сами государилися, какъ хотѣли, а съ меня есте государство сняли: словомъ язъ бѣгъ государь, а дѣломъ ничево не владѣлъ. (Ив. Гр. Посл. II, 120. XVII в. ~ 1577 г.). У процесі творення староукраїнських відіменникових дієслів, представлених релятивом – суб'єктом певного соціального відношення, є пряма мотивація з аргументами диктуму, що встановлюють когнітивні зв'язки з предикатом дієслівної одиниці, і використовується одна з найбільш істотних ознак предмета, що є об'єктом найменування.

У староукраїнських відіменникових дієсловах із суфіксом **-и-** під час словотвору відбуваються мотиваційні процеси, зумовлені дифузною природою інтеграції за аналогією двох концептуальних сфер за відсутності алгоритму переносу, мотиватор дієслова пов'язаний не з одним компонентом диктуму, а з цілим комплексом асоціацій. До такого різновиду мотивації відносимо **дифузно-метафоричний: ВОЗДИЧИТИСЯ.** Уподобитися дикому животному, рассвирепеть. Своего цесара не пошадѣша и своего > сродника... тако ся въздичиша. Флавий. Полоню Иерус., II, 4. XVI в. ∞ XI в. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, ст. 41]; **ЗВЪРИТИСЯ.** Свирепеть, злитися. Толико есть смиреномудрие добро! толико есть прибытокъ не хапатися еже отъ инѣхъ укоризнами, ниже звѣритися противу искрѣняго досадамъ. ВМЧ, Сент. 14-24, 835. XVI в. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV – XVIII ст., кн. 1, ст. 65]; **ЗАЮШИТИСЯ,** гл. Остервениться, сделаться кровожадным. Яко

волци пастырообразные на стервѣ церковного лихоимства крѣпко сѣдять и заюшились суть. АЮЗР. II, 240 (И. Выш); **БѣСОВАТИСЯ**, дієсл. недок. 1. Те саме, що беситися у 1 знач.: Таков бо есть ее закон своевольный: с под ярма тѣснаго.. жития и пути, ведущаго во живот вѣчный, выламавшись и вискочивши, буяти, шалѣти и бѣсоватися (1608–1609 Виш. Зач. 202); 2. (на що) Скаженіти, лютовати: Длѣ чога(ж) тебѣ бѣсиу(т)сѣ на бльгочестіе, если нѣ мае(т) миси а ты мисо(м) его ведешь, который есть вышше всѣкого примише(н)ѣ (Вільна, 1596 З. Каз. 90 зв.) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 3, ст. 151]; **БѣСНОВАТИСЯ**, **БѣСНОВАТИСѣ** дієсл. недок. Те саме, що беситися в 1 знач.: гди змили(и)сѣ.. на(д) сьно(м) мои(м) поне(ж) на по(в) м(с)ць бѣснуетсѣ (XVI ст. УЄ № 29519, 94 зв.) [СУМ XVI–XVII ст, випуск 3, с. 32]; **ЗАЯДОВИТИСЯ** дієсл. Розюшыцца, розлютовацца, прийти у шаленство. тые жолнере мѣстцы поведали вѣшт своимъ, иж зъ вѣчу того жольнера, хтоколвекъ былъ, бо не вѣдали жебы то Атыл# был, искры >къ бы вѣгнистые блискали с#, кгда на них за>довитившы с# гледел (Атыла, 222) [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, ст. 101]; **ВЗБѣСИТИ**. 1. Привести в бешенство, иступление, взбесить, поразить безумием, бешенством. Ты [кур] лихой человек, закричал на сонных людей, будта тебя взбесила или варагуша подымала. Сказ. о куре и лисице, 194. XVIII в. ∞ XVII в. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 78]; **ЗАПѣНИТИСЯ**, **ЗАПѣНИВСЯ**. С пеной у рта от бешенства. В тож время услышаше лоскотъ и сапание по лѣсу, понеже кабанъ устрашень и раздражень видя ихъ толь мало, бежа на нихъ запѣнився. Мелюзина, 88. XVII в. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 61]. Отже, дифузна природа трансформації двох концептів відіменникових дієслів у староукраїнській мові відбувається за допомогою низки асоціацій, мотивованими на підставі аналогій з навколишнім світом, і фіксуються як неістинні метафоричні позначення.

У староукраїнській літературній мові відіменникові дієслова марковані *експерієнтивом* як носієм психічної діяльності: **БЛАЗЕНЬ** ч. (стп. blazen) 1. (особа при дворі короля або князя, що розважала гостей різними жартами, витівками) жартівник, блазень. 2. Дурень, юродивий, блазень. **БЛАЗНЬ** ж (цсл. блазнь) спокуса, помилка, обман. **БЛАЗНИТЕЛЬ** ч. (цсл. блазнитель) спокусник, ошуканець, шахрай. **БЛАЗНИТИ**, дієсл. недок. (цсл. блазнити) (кого і без додатка) спокушати, ошукувати, обманувати: не блазнїте себе маючимъ яднїе(м) (1489 чет. 304 зв.) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 2, с. 111]; **БЛАЗНИТИСЯ** дієсл. недок. (цсл. **блазнитисѣ**) 1. (чим) Обманюватися, спокушатися, помилятися: не блазнитесѣ мыслью

вашею (1489 чет 43 зв.). 2. (о кім) (відзиватися про когось негарно, шкодити добрій славі кого-небудь) компрометувати (кого): Лукавие дшш нечистого сумннн□ и в христн блазн□тс□, не только в добром человекн (поч. XVII ст. Вол. В. 97); 3. (за що) обурюватися (чим): И такъ ся блазнили жидове тоты и ище за едно слово (XVI ст. НС 44 зв.) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 2, с. 111]; **БЛЮЗНЬРЦА**, с.м. (пл. bluźnierca). Поноситель, хулитель; богохульник. **БЛЮЗНИТИ**, дієсл. (пл. bluźnić). Поносить, клеветать; богохульствовать. Бер. 188. Мл. Сл. 7. Сирійчики блюзнили Бога Израилского. Рук. хр. 115 [Матеріали до словника писемн. на книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 59]; **БЛЮЗНИТИСЯ**, дієсл. Хулитися. И многіи пойдуть вслѣдъ ихъ нечистотъ, презъ которыхъ дорога истинная блюзнити ся будетъ. Пал. 315 [Матеріали до словника писемн. на книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 59]. Староукраїнські відіменникові дієслова, виражені суб'єктом, що є носієм психічної діяльності, як і в сучасній українській літературній мові, мають високий ступінь експресивності, що позначають особливості людської поведінки. Зазвичай мають переважно негативну оцінку.

Продуктивність мотиватора *медіатива* як допоміжного матеріалу або непрямого засобу дії староукраїнських відіменникових дієслів є широким: **ОГНОИТИ**, дієсл. Покричь навозом; осквернить. Огноити дворъ. АЮЗР. I, 79 (1531). Образъ Божій огноили есте. АЮЗР. II, 226 (И. Выш.) [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, ст. 111]; **УБОЛОТИТИ**, дієсл. Запачкать грязью, загрязнить. Я (правн) умыно нозн того убогого уболоченье. Рад. 84 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 411]; **ЗАМУСОРИТИ**. Замусорить. Отъ самага Царяграда и Чернаго моря по всему Бѣлому морю не сыщешь нигдѣ ни единаго мѣста чистаго, гдѣ мы ѣхали, но вездѣ засорено и замусорено бѣлымъ камнемъ. Арс. Сух. Проскинитарий, 25. 1653 г. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, ст. 57]; **ЗАПОРОШИТИ**, дієсл. Засорить, занести пылью. Запорошיתי око. АЮЗР. II, 237 (И. Выш.) [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 283]; **ЗАПОТИТИ**, дієсл. Покричь потом. Не проливши кровн и чола добре не запотивши не взяти Варшавы. Вел. I, 251 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 283]; **ЗЛОТИТИ** дієсл. недок. (стп. złocić) (покривати що-небудь золотом або позолотою) золотити: Злочу deаго (Уж. 1645, 68) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 12, с. 23]; **ВЫЗВѣЗДИТИСЯ**, дієсл. Покричься звездами. Ночь около полночи вызвѣздилась зъ морозомъ. Дн. Марк. III, 58 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 137]; **ПОСМОЛИТИ**, дієсл. Обсмолить. Смолоу

корабль посмолил. Рук. хр. 7 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 183]. Прикладами засвідчено, що медіатив є непрямим засобом дії репрезентанта і досліджується як окремий складник. Медіатив є мотиватором староукраїнських відіменникових дієслів агентивної фізичної діяльності додаткової дії.

Трансгресив як результат каузації перетворення значень іменників є чисельним серед відіменникових дериватів: **ПОКОЗА×ИТИСЯ**, **ПОКОЗА×hnnbnnNTИ**, дієсл. Сделаться казаками. Інніе сами боячися пановъ своихъ и жолнѣрства, же будучи мужиками покозачились, за Хмелницкимъ на Украину уступовали. Гр. 102. Жителѣ тамошніе также покозачѣли. Вел. IV.76 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 153]; **ПОТУР×ИТИСЯ**, дієсл. Отуречиться. Ся Луцкій владыка потурчилъ. Ап. 1246. [Ивоня] для богатства потурчился, Боб. 291 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 196]; **ОТИРАНИТИ**, дієсл. Сделать тиранским. Римскій епископъ... имя отираниль посполитое. Ап. 1676 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 63]; **ГНОИТИ**. 1. Гноить (доводить до гниення). Поставиль тотъ Ларионъ дворъ себѣ... и съ своихъ хоромъ водной потокъ попустиль на наши домовые Никольские дворишка и заплоты и хоромы у нашихъ дворовъ гноить. АХУ III, 64. 1628 г. 2. Удобрять. Преж тамо насѣють бобу... после его заоруют... и тѣмъ то добрѣ гноять землю. Назиратель, 302. XVI в. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, ст. 51]; **ГНОИТИСЯ**. Гноиться. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, ст. 51]; **ОМЕДВИТИ**, **омедвлю**. Усладить. Сладостию словесъ твоихъ миръ весь омедви, въ всю землю изыдоша глаголи твои (ἐγλύκανεν). (Ж. Ио. Злат.) ВМЧ. Ноябрь 13–15, 1130. XVI в. [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, ст. 111]; **ОСМОРОДИТИСЯ**, гл. Провоняться. Которыми [смолоу, дегтемъ] бысь могль и помазати и осмородити. Пал. 657 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 91]. Сфера трансгресива є різноманітною серед мотивованих іменників і чисельною серед староукраїнських відіменникових дієслів як результату каузації перетворення.

Староукраїнські відіменникові дієслова окреслені *локативом* – просторовим компонентом – диференціюють дієслівні деривати на позначення трудової діяльності: **ПЛОТИТИ**. Создавать, связывать плоты, плотить. Кладутъ ихъ хрестяне дрова на рекѣ на своемъ берегу да плотятъ деи плоты по своимъ берегомъ. Арх. Стр. I, 131. 1507 г. – Ср. плотати; **ОБТЫНИТИ**, дієсл. Окружить (плетнем). Въ гумне клуны тыномъ обтыненая. Кн. Луцк. 1571, л. 213 [Матеріали до словника

писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 21]; **ОСТРОГЪ**, с.м. Палисад. **ОСТРОЖИТИ**, дієсл. Обносить палисадом. Сторона двора от ставу... острогом острожена. Пам. III, 72(1566) [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 58]. Диктум таких дієслівних дериватів вказує на відповідну локалізацію стосовно людини до інших речей.

Чисельна група відіменникових дієслів у староукраїнській літературній мові використовує інструментив як мотиватор на позначення діяльності за допомогою знаряддя. *Інструментив* – знаряддя та засобу дії: **СУРМИТИ**, дієсл. Играть на сурме. [Тренбачи] въ сурмы сурмятъ. Клим. 209 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 379]; **ПОСКОРОДИТИ**, дієсл. Забороновать перед посеvom. [Нивы] п. Кривицкий поралити и поскородити казалъ. Кн. Луцк. 1574, л. 281 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с.181]; **РАЛО**, с.ср. Плуг. Старинное орудие для пахоти земли – **РАЛИТИ**, дієсл. Пахать. Онъ на тое поведиль: правда, же твои нивы ораль и ралю и еще буду большей ралити готовое роли. Кн. Луцк. 1574, л.282 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 266]; **ВЫБРИТВИТИ** дієсл. недок. (що) Виголити: а ты што розумѣ(ш) в собѣ, выбри(т)вивъши потылицю, макге(р)ку Веръ(х) рога головного повъсивши.. тобыли пок#ні# не треба (п. 1596 Виш. Кн. 233 зв.) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 5, с.112]; **ЗАТРУБИТИ** дієсл. док. (почати трубити, видавати звуки за допомогою труби, сурми) затрубити: трубы агглескии тогда затруб#(т) (Вільна, 1596 З. Каз. 74) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 11, с. 8]; **БУБЕНЬ**, с.м. Барабан. **БУБНИТИ**, дієсл. Бить (в барабан). [Довбиш] въ бубны бубнятъ. Клим. 209 [СУМ XVI–XVII ст., випуск 2, с. 56]. Мотивовані інструментивом відіменникові деривати у своїй структурі мають високий ступінь вияву ономасіологічної ознаки. У відіменникових дієсловах, маркованих інструментивом, основна роль відводиться семантиці суб'єкта активної дії, спрямованої на об'єкт, а не на знаряддя, яким вона оперує.

У староукраїнській літературній мові у відіменниковому дієслівному словотворі простежується явище *псевдомотивації*. Прикметним є те, що на відміну від мотивації, псевдомотивація відрізняється випадковим вибором мотиватора слова, що не забезпечується мотиваційними та семантичними зв'язками. Псевдомотивація характеризується наявністю формального, умовного мотиватора у словотворчому процесі²⁰. Наприклад: **ДОЖДИТИ** дієсл.

---

²⁰ Селиванова Е.А. Когнитивная ономасіология : монографія. Київ : Фітосоціоцентр, 2000. 248 с.

недок. (цсл. дъждити) 2. Переносне значення. Густо, рясно спати: А Пань дожди(л) на Содому и Гомору шркою и огнемь w(т) Пана з́ нба (Київ, бл. 1619 О обр. 141) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 8, с. 85]; **ВИХРИТИ**, гл. Мутить, возбуждать раздор, смуту. А чортъ абы между народомъ людскимъ вихриль и на злое привель, з своей стороны вншоваль народу людскому. Рук. хр. 8. Ахавъ рекль до Іліи: ты то вихришь въ земли Израилской. ів. 112 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 61]; Голчити дієсл. гомонеть, крычать, шуметь. пришоль исУсь в⁸ дом⁸ кнїжий и Увидевши писцьки и тижбу голчачи (Цяп., 12, 1457 г.); **ШКАРОДА**, с.ж. Гнусность, мерзость – **ШКАРАДИТИ**, дієсл. (пл. szkaradzic). Пачкать; осквернять. Гробу Христового трупами не шкарадили. Пал. 777 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 496]; **БЛЮДОЛИЗЬ**, м. Тот, кто любит поживиться за чужой счет. **БЛЮДОЛИЗИТИ**. Искать чужих обедов, объедаться за чужой счет. На Павла митрополита что глядишь? Тотъ не живаль духовно, – блинами все торговаль, да оладьями, да какъ учинился попенкомъ, такъ по боярскимъ дворамъ блюдолизить научился (Ав. Кн. бес., 336. 1675 г.). Псевдомотивація у словотворчих процесах, у семантичній та морфемній структурі слова пояснюється етимологічними, діахронними процесами. Псевдомотивовані відіменникові дієслова переважно стилістично марковані і мають високий ступінь експресивності²¹. У словотворчій дієслівній системі староукраїнської літературної мови уже повністю сформувалися афіксальні типи, властиві й сучасній українській літературній мові, що засвідчено писемними пам'ятками. В історії становлення й розвитку української мови найменших змін зазнали загальний склад і семантика дієслівних афіксів²², але змінився склад префіксів, здатних виступати у формальній функції.

Дієслова із суфіксом -а-(а). Мотиваційні процеси староукраїнських відіменникових дієслів із суфіксом -а-(а) простежуються як у пропозиційно-диктумній, так і в асоціативно-термінальній мотиваціях. Дослідниця О. Кубрякова зауважує, «що звичайні зв'язки мотивуючого слова та їх відтворення у семантиці похідного є важливою ознакою смислової структури дериватів»²³. На думку дослідників О. Кубрякової, Л. Жаналіної, Г. Кочерги, І. Ширшова, за різновидами концептуальних

²¹ Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект) : дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2003. 200 с.

²² Яценецкая М.Н. Мотивационные отношения в лексике и лексическое гнездо. Семантическая структура слова. Кемерово : Изд-во Кемеровского ун-та, 1984. С. 3–17.

²³ Кубрякова Е.С. Теория мотивации и определение степеней мотивированности производного слова. Актуальные проблемы русского словообразования. Ташкент : Изд-во Ташкентского ун-та, 1976. С. 285–292.

структур асоціативно-термінальна мотивація є метафоричною²⁴, тому що вибір мотиватора дієслів відбувається зі сфери неістинних знань (асоціативно-термінальної частини концепту), що формується на підставі використання знаків однієї концептуальної сфери (донорської) на позначення іншої (реципієнтної) за аналогією. Відповідно до зв'язків асоціативно-термінальної сфери з іншими концептами та способів аналогізації предметних сфер виокремлюємо *гештальтно-метафоричний* різновид: **ВЫХВОСТАТИ** дієсл. Выхвастать. того Григорка Василевича, іако фалшера у дыбы выхвостат и з места прочь посротку мешань выслати розказали (ИЮМ, XXXII, 136, 1578); **ЗЛЮТОВАТИСЯ** дієсл. Злітавацца, зміласцівіцца. Стравинский, неяко злютовавшисе надъ нимъ... живого пустил (АВК, XX, 134, 1598). Гештальтно-метафоричний різновид староукраїнських відіменникових дієслів використовує мотиватор-асоціат, що виник на підставі аналогій зорових, слухових відчуттів, які формують цілісні структури свідомості – гештальти.

У староукраїнських відіменникових дієсловах із суфіксом **-а-(а)** у словотвірному акті відбуваються мотиваційні процеси, зумовлені дифузною природою інтеграції за аналогією двох концептуальних сфер за відсутності алгоритму переносу, мотиватор дієслова пов'язаний не з одним компонентом диктуму, а з цілим комплексом асоціацій. До такого різновиду мотивації відносимо *дифузно-метафоричний*: **ДИЧАТИ**. Становиться диким, свирепеть. Дичаю (*ἀγρίαίνω*). Влх. Словарь, 11, XVII в. Дичаю – свирѣпствую. Алф.¹, 63 об. XVII в. [Тимченко, К. 2, с. 35]; **ДИВИЯТИ**. 1. Дичать; звереть. Ты да азъ... свирѣпѣмь и дивияемь. М. Гр. II, 69. XVI в. [Тимченко, К. 2, с. 35]; **ДИВИЯТИСЯ**. Иметь дикий, необузданный нрав. Мнози же сановницы часто с нимъ бесѣдующей, словеси его повинувшеса, нравы своа дивиющаяся на кротость преложьше, удобришася жизнью. Ж. Иос. Вол.², 21. XVI в. [Тимченко, К. 2, с. 35]; **КОЖЕМЯКАТИ**, гл. Называть, бранить кожемякою. АЮЗР. II, 239 (И. Выш.) [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 370].

Чисельною групою відіменникових дієслів у староукраїнській літературній мові є суб'єктно мотивовані *експерієнтивом* похідні одиниці, що виконують роль носія психічної діяльності: **ЖЕБРАТИ**, гл. (*nl. zebrać*). Выпрашивать, просить подаяние, нищенствовать. У милостей вашихъ послилку жебрати мушу. АЮЗР. II, 96 (1635) [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 249]; **БУЯТИ, БУѠТИ** дієсл. недок. 1. Бушукати, бешкетувати,

---

²⁴ Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект) : дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2003. 200 с.

сваволити: Таков бо есть ее закон своевольный: с под ярма тѣснаго... жития и пути, ведушаго во живот вѣчный, выламавшись и вискочивши, буяти, шалѣти и бѣсоватися (1608–1609 Виш. Зач. 202).(проти кому) (активно діяти проти когось) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 3, с. 104]; **ВЫНУЗДАТИСЯ, ВЫНУЗДАТИСЕ** дієсл. док., перен. (статися свавільним, розбещеним) розгнуздатися: пострадавши... презъ тыхъ непрятель, которые се были вынудали до выглаженя крови хре(с)тея(н)ско(и) шляхе(ц)ко(и) (Житомир, 1649 ДМВН 185) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 5, с. 233]; **УМАЛЯТИ**, гл. Умалять, уменьшать. Квоту войска ... умаляти. Вел. I, 257 [Тимченко, К. 2, с. 427]; **БЕЗДУШНИКЪ**, м. Бессовестный, бесчестный человек – **БЕЗДУШНИЧАТИ**. Поступать бессовестно. Съ папою римскимъ и съ папиною землею французской король и французеня въ большой недружбѣ, бездушничаютъ и во всемъ лгуть, вѣрять же имъ ни въ чемъ нельзя. Рим. ими. д. III, 1045. 1658 г.; **ВЗБОРОНАТИ, УЗБОРОНАТИ** дієсл. недок. (кому і без додатка) Забороняти: іоаннь (ж) оузборонаючи емоу рекль я и самъ потребою (!) ѿ(т) тебе кр(с)тити(с) (1556-1561 ПЄ 27) [СУМ, Вип. 4, с. 13]; **ВЗБРАНЯТИ** дієсл. недок. (кому що) Забороняти: Пятая кгды де(в)ка неря(д)ные учи(н)ки чинить чи(с)то(ст) свою ображаючи а родича ма(л)же(н)ства и вена ее не (в)збраняли (1566 ВЛС 77) [СУМ, Вип. 4, с. 13]; **ВЗГОРШАТИ** дієсл. недок. (кого) Неприємно вражати, шокувати: Прѣтожь пилне оуважай до якихъ пришолесь // за триднѣній такъ в симненью, яко и в мнѣманью ѿ тобѣ всеє цѣркви людей, котѣрыхъ в згоршѣешь (Дермань, 1605 Мел. Л. 42-42 зв.) [СУМ, Вип. 4, с. 19].

Пропозиційно-диктумна мотивація староукраїнських відменникових дієслів із суфіксом **-а-(а)** є неоднорідною, і в ній виокремлюємо *релятив* – суб'єкт певного соціального відношення: **НАМѢСТНИЧАТИ** дієсл. недок. (1) бути намісником, виконувати обов'язки намісника: осподарь мои великии король дал ми намѣстничати оу луцьску (б. м. н., 1386 Р 30) [Сл. стар. укр. м., том 2, XIV–XV ст., с. 20]; *Комітатива* як супровідника дії: **ЛИТУРГИСАТИ**, гл. Совершать литургию. Литургисати забороняеть. Пал. 686 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 405];

партоніма як частини цілого: **ЗМОРЩАТИ** дієсл. недок. (що) (морщити лице, робити гримасу) зморщувати: колї поститесь не бывайте ж як ліцемерници тужта (!) заморщают лица свои, абы показали себе людем иж посникают. (Володимир. 1571 УЄ Вол. 47) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 12, с. 62–63]; **ПАЩЕКА**. *с.ж.* Пасть, зев; челюсть. → **ПАЩЕКОВАТИ**, дієсл. Браниться, клеветать, говорить грубости,

ложь. Птяный то я бувши, пащековавъ на цнотливого чоловѣка. Ак. Полт. с. (КС. LXXV, 239);

трансгресива як результату каузації перетворення: **ВТѢЛѢТИ**, **ВТЕЛЯТИ** дієсл. недок. 1. (набувати матеріальних тілесних форм) втіляти: Бєсъ приоболокс# з неї в тѣло (Київ, 1625 Сур.Сл. 126 зв.) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 5, с. 70–71]; **ДОМАЯТИСЯ**. 1. Прилагаєа чрезмерные усилия, достигнуть какого-л. результата. А видите вы и сами, каково от царя литовскому послу бережение, чего онъ домаялся. Крым. д. II, 379. 1517 г. 2. Перенося лишения, дожить до какого-л. момента. Какъ до воды домаялись, весною на плотахъ поплыли. Ав. Ж., 181. 1673 г. [Тимченко, К. 2, с. 35]; **УМАТНЯТИ**, дієсл. Завлекать, обольщать. Свѣтлыми надѣями иныхъ уматняючи. АП. 1700 [Тимченко, К. 2, с. 427]; **ВЗГРѢВАТИ** дієсл. недок. Нагрівати, зігрівати, гріти: то єсть хлѣбъ котора даль вамъ ку ядєню.. и всегда збирали з поранки. а коли слнце взгрѣвало, тѣды се ростошало (серед. XVII ст. Хрон. 93 зв.) [СУМ, Вип. 4, с. 19]; **ЖИРОВАТИ** дієсл. Харчуватися. къ кон поки в лѣсѣ зс дикими бєстіями жирУєтъ, в людской владзы не бываетъ (Мак., 215) [Тимченко, К. 1, с. 37]; **УМЕРТВЯТИ**, гл. Умерщвлять. Умертвити тѣло свое. Гал. 147. [Тимченко, К. 2, с. 427];

темпоратива – часового показника: **СНѢДАТИ**, гл. Завтракать. Онъ в дому моемъ.. зо мною снѣдалъ. Кн. Луцк. 1565, л. 278 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 338]; **ОТВЕЧЕРАТИ**, гл. Отужинать. Отвечеравши повернулемся въ городъ на ночь. Дн. Марк. II. 147 [Тимченко, К. 2, с. 60]; **ВЕЧЕРЯТИ**, **ВЕЧЕРАТИ**, **ВЕЧЕРАТЬ**, **ВЕЧЕРАТИ** дієсл. недок. Вечеряти: не годно тобѣ со мною вечерати (1489 Чет. 310) [СУМ, Вип. 4, с. 9]. Відіменникові деривати у староукраїнській літературній мові охарактеризовано за структурними і мотиваційними процесами, а тип мотивації, її різновид та компонент, вербалізований в ономасіологічній ознаці відіменникових дієслів, визначає семантичну групу предикатів, позначених дієслівними одиницями. Мотиваційні процеси староукраїнських відіменникових дієслів простежуються як у пропозиційно-диктумній, так і в асоціативно-термінальній мотиваціях²⁵. Пропозиційно-диктумна мотивація староукраїнських відіменникових дієслів є найбільш поширеною у дієслівній системі XIV–XVII ст., мотиватори дієслів вибираються зі сфери предикатно-

---

²⁵ Лукин М.Ф. Переход слов из одной части речи в другую и их трансформационные причинно-следственные связи в современном русском литературном языке. Проблемы словообразования русского и украинского языков. Киев–Донецк : Вища школа, 1976. С. 5–33.

аргументної структури концепту і мають прями значення. Асоціативно-термінальна мотивація відіменникових дериватів у дієслівній системі староукраїнської літературної мови простежується на виборі мотиватора з компонента неістинних, метафоричних знань²⁶.

Дієслова із суфіксом -ръ- (> -i-). Дієслова з суфіксом -ръ- (> -i-) у процесі творення слова разом з передсуфіксальною його частиною не тільки модифікують лексичне значення передсуфіксальної частини слова, але одночасно граматично оформлюють нейтральну передсуфіксальну частину, а тим самим і все слово. «Слово, – говорить О. Потебня, – містить у собі вказівку на певний зміст, властивий тільки йому одному, а разом з тим вказівку на один або кілька спільних розрядів, що звуться граматичними категоріями, під які зміст цього слова підводиться нарівні зі змістом багатьох інших»²⁷. Залежно від семантики твірного слова похідна одиниця може виконувати функцію *трансгресива* як результату каузації перетворення: **ПОКОЗА×hnnbnnbNNNTИ**, дієсл. Сделаться казаками. Інніє сами боячися пановъ своихъ и жолнѣрства, же будучи мужиками покозачились, за Хмелницкимъ на Украину уступовали. Гр. 102. Жителѣ тамошніє также покозачѣли. Вел. IV.76 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 153]; **ОдѣТИhнТИ**, гл. Впасть в детство. Нынѣ одѣтинѣль еси. АЮЗР. II, 220 (И. Выш.) [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, ст. 35]; **ПОБѣСНѣТИ**, гл. Сделаться подобнымъ бесу, взбеситься. *Не толко подѣтинѣли, але смѣле мовлю, што и побѣснѣли.* АЮЗР. II, 220 (И. Выш.) [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, ст. 116]; **ПОПОПЕЛѣТИ**, гл. Обратиться в пепел. *Широкого авнства мазанки попопелѣти.* АП. 1802; **БУТНѣТИ** дієсл. недок. Трухлявіти, трухнути: во наше(м) сѣто(м) законѣ не находитсѣ и(ж) бы сѣтыи рѣчи имѣли гнити или битнѣти (к. XVI ст. – поч. XVII ст. *Кн. о лат.* 128 зв.) [СУМ XVI–XVII ст., випуск 3, ст. 104]; **ОТРУПѣТИ**, гл. Сделаться трупом. *Отрупѣль, бездушень сталь.* АЮЗР. II, 207 (И. Выш.) [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, ст. 70]; **ПОШКОРУПѣТИ**, гл. Покрыться корой, обледенеть (о снеге). *Снѣгъ пошкорупѣль.* Дн. Марк. III, 249 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 204]; **ЗА×ЕРВОНѣТИ**, гл. Покраснеть. *Тѣло Христова зачервонило.* Гал. 1, 111 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, с. 297]; **ПОЕРЕТИ×hТИ**, гл. Сделаться еретиками. *Всѣ поеретичѣли.* АЮЗР. II, 209 (И. Выш.) [Матеріали до словника писемн. та

²⁶ Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебрянников. Москва: Наука, 1988. 216 с.

²⁷ Потебня А. Мысль и язык. А. Потебня. Изд., 5, 1926. 214 с.

книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, ст. 144]; **ПОШЛЯХТѢТИ**, *гл.* Одворянитися. *Пошляхтѣли и погорѣли есте.* АЮЗР. II, 223 (И. Выш) [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 204]; **ОБЛЕДЕНѢТИ**. Обледенеть, покрыться льдом. Пришли... мы пѣши на Волуйку, для того снѣги были большия и морозы лютые, и снѣхъ обледенѣлъ, лошедьми было хвать... нельзе. Дон. д. V. 556. 1660 г. **ОБЛѢДѢТИ**. Побледнеть, стать бледным. И видѣ я паки въ вретичихъ и в попелѣ ходяща, въ алчѣбѣ и в жажи и в пощени обледѣвши. Пролог (БАН²). 140 об. XIV в.; **ОЧЕРНѢТИ**, *гл.* Почернеть. *Надулся якъ мѣхъ и лугови подобенъ очернѣлъ.* Пал. 474 [Тимченко, К. 2, с. 77].

Староукраїнські відіменникові деномінативи репрезентовані широким спектром значень мотивуючих іменників, виражених експерієнтивом – носієм психічної діяльності: **ВЗБѢСѢТИ**. Взбеситься, впасть в иступление. И льють [пьяницы вино] яко въ утлу съсудину, дондѣже възбѣснють отъ пьянства. Пон. III, 101. XIV в. – Ср. възбѣснѣти [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 1, ст. 37]; **ВЗБѢСНѢТИ** дієсл. док. Те саме, що възбѣситиса: Если... всѣ в згодѣ и едности вѣры будучи, а един всбѣснѣвши и зеретичившійся оторгнувся от лика или почту вѣрных..., то бы и тая хула пала на апостолы (1608–1609 *Виш. Зач.* 214) [СУМ, Вип. 4, с. 15].

Темпоратива – часового показника: **ДНѢТИ**, *гл.* Рассветать. *Почало днѣти.* Рук. хр. 233 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн.1, с. 210]; **РОЗОДНѢТИСЯ**, *гл. безл.* Рассвествь, наступить дню. *Гды розоднѣлося, прибравшиися жидове поткалися зъ Антоніємъ мужне.* Рук. хр. 203 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 284]; **ОЗНМѢТИ**, *гл.* Поселиться на зиму; расположиться на зимние квартиры. *Шведскій Король... ознмѣвши въ Гольштейнѣ не тратилъ даромъ часу.* Вел. I, 344 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 37]; **ВЕЧЕРѢТИ** дієсл. недок. Вечоріти: vesperare, вечерѣти (1642 *ЛС* 411); inesperasco, вечерѣю (Там же, 245) [СУМ, Вип. 4, с. 8]. Наведені вище відіменникові дієслівні одиниці староукраїнської літературної мови характеризують часові обмеження окресленої ситуації, тому мотиваційна функція випродуковується в дієсловах, пов'язаних із діяльністю, яка стосується часових проміжків.

Партоніма як частини цілого: **ОКРИЛАТѢТИ**, *гл.* Окрылеть. *А такъ окрилатѣвши, самій южъ безпечне Долѣтѣвъ до неба, живиши до конца статечне.* Вел. III, 10 [Матеріали до словника писемн. та книж. укр. мови XV–XVIII ст., кн. 2, с. 39]; **ОБЕЗГЛАСѢТИ** дієсл. Лишиться голоса, охрипнуть. Да которой члвкъ обезгласееть, ино тое травы зори корень ясти на дьще сердце, ино вельми гортань чистить. *Росп. травам,* 221 об XVII в.; **ОБЕЗЗАПАСѢТИ**. Лишиться запасов

продовольствия. Будучи мы [дети боярские] на твоей гомударевн службѣ обднѣли и клячами отпали, а сами обеззапашли и помираемъ голодною смертью АМГ II. 545. 1656 г.; **ОПОВИДѢТИ**, гл. (пл. *opowiedzieć*). Возвестить. *Пришли, приходятъ и выполняются, любомудрый чителнику, оные дни и лѣта, о которыхъ Господь Богъ нашъ Исусъ Хр. оповидѣль, мовячи*. Пал. 314 [Тимченко, К. 2, с. 47]. Відіменникові дієслова, охарактеризовані партонімом як частини цілого, мотивовані диктумом компонента ситуації, і за загальним механізмом структурно-мотиваційного словотворчого процесу цей тип мотивації є метонімічним.

У староукраїнській мові XIV–XVII ст. у дієслівній системі словотворення простежується *гештальтно-метафоричний* різновид асоціативно-термінальної мотивації – використовує мотиватор-асоціат, що виник на підставі аналогізації зорових, слухових, смакових відчуттів, які формують цілісні нерозчленовані структури свідомості – гештальти: голубѣти дієсл. недок. (мати голубий колір) голубіти: голубѣти *columbesco* (Уж. 1645, 60 зв.) [СУЛІМ XVI–XVII ст., випуск 7, с.11]; **ОСОЛѢТИ**, гл. Посолить. *Если бы соль смакъ оутратила, то чим бы осолено было*. Пер. ев. 38 [Тимченко, К. 2, с. 55]; **ОСОЛОДѢТИ**, гл. Усладиться. *Яко медь осолодѣть памятка его*. Пал. 1135 [Тимченко, К. 2, с. 55]; **ВЗЛѢТѢТИ** дієсл. док. (піднятися вгору) злетіти: Стало са теды вь вѣчорь, и взлѣтѣвши перепѣорки окрили обѣзъ (серед. XVII ст. *Хрон.* 91 зв.) [СУМ, Вип. 4, с. 23]; **МРѢТИ**, гл. Моросить. *Черезъ ночь мрѣль дождьчъ маленькій*. Дн. Марк. II, 332 [Тимченко, кн. 1, ст. 437]; **ОДЕБЕЛѢТИ**, гл. Огрубеть. *Одебелѣли и окаменѣли сердцемъ*. АЮЗР. II, 227 (И. Выш.) [Тимченко, кн. 2, с. 31]; **ЗЕЛЕНѢТИ**. Зеленеть. Откуда зеленѣть змрагдово еѣство на всякое время, а не на веснѣ тькмо. Шестоднев Г. Пизиди, 44. XV в. [Тимченко, кн. 1, с. 3]. Староукраїнські відіменникові деривати гештальтно-метафоричного різновиду асоціативно-термінальної мотивації вибирають мотиватор, що є знаком іншого концепту, і утворює зв'язок з позначуваням на основі аналогізації, що трансформується в гештальт на основі загального метафоричного механізму дериваційного процесу.

ВИСНОВКИ

Історія дериваційних процесів мови української народності, зафіксованої у писемних пам'ятках староукраїнського періоду XIV–XVII ст., презентує етапи становлення дієслівної словотворчої системи та вочевидне імплементацію тих змін, що формують граматичну будову мови на певному історичному етапі. Якщо розвиток мови є поступовим вдосконалюванням її граматичної будови, то в галузі словотворчої

системи мови це вдосконалювання виражалося у тенденції до скорочення низки синонімічних суфіксів, до усунення суфіксальної і префіксальної різноманітності, до зменшення кількості афіксів, здатних входити у зв'язок з тією чи тією основою, до закріплення означених афіксів за означеними основами, що проілюстровано у писемних пам'ятках староукраїнської літературної мови XIV–XVII ст. Чисельною групою у староукраїнській літературній мові XIV–XVII ст. були дієслівні утворення від іменних основ (відіменникового та відприкметникового походження). Ці похідні утворення розрізняють дві категорії: 1) дієслова, що деетимологізувалися і перестали усвідомлюватися як похідні, внаслідок занепаду основного слова або зруйнування смислового зв'язку з ним; 2) дієслова, у яких чітко простежується мотиваційний зв'язок з основним словом.

До першої категорії відносимо деномінативи здебільшого безпрефіксні, утворені як від іменникових, так і від прикметникових твірних основ. Такі дієслівні одиниці вказують на перехід у відповідний стан та перебування в ньому. Відіменні дієслова, зафіксовані у писемних пам'ятках XIV–XVIII ст., мали найчисельнішу групу із суфіксом *-и-*, що відзначався високою продуктивністю та широкою вживаністю: боронити, пустошити, б'їдити, владити, робити, питати, рубити, дурити, м'їтити, значити, мьстити, мочити, обидити, пакостити, хибити, тямити, б'їдовати, в'їстити, владати. Семантичний зв'язок між мотивуючими іменниками та похідними дієслівними одиницями історично послабився. Прикметно, що розглянуті деривати функціонують у сучасній українській літературній мові.

До другої категорії належать номінативи і суфіксальні, і префіксальні, утворені шляхом словотвірних та мотиваційних процесів граматикалізації мотивуючої бази іменних частин мови під граматичну категорію дієслівної основи: БУБЕНЬ → БУБНИТИ, БИЧКАРЬ (пастух) → БИЧОВАТИ, ДЬЯКОНОВАТИ, поваровати, ПОРАНОВАТИСЯ, ОБКУЩЕВАТИ, посольствовати, ВРАЧЕВАТИ, ЗВ'їРИТИСЯ, заядовитися, СНІДАТИ, поКОЗА×hnnbnnNNТИ, згноити, замусорити, КНУТОВАТИ, ВЕЧЕРАТИ, КОРОНОВАТИ, ПЕРЕЛІТОВАТИ тощо. Відіменникові дієслівні деривати староукраїнської літературної мови пропозиційно-диктумної мотивації охарактеризовано за різновидами на підставі вибору мотиватора з таких аргументів диктуму: агенса-діяча, релятива, експерієнтива, інструментива, медіатива, трансгресива, локатива, темпоратива, фінітива, партоніма. Пропозиційно-диктумна мотивація характеризується вибором мотиваційної бази дієслова з компонентів істинних, об'єктивних знань про позначуване, вербалізованих граматично і мотиваційно у знаках з прямим значенням. Історично

словотворча система мови і структурно і мотиваційно розвивається нерівномірно, і мова на кожному етапі свого розвитку характеризується різним ступенем еволюції розвитку граматичної будови, зокрема і дериваційних процесів.

Вочевидно, що дієслова відіменникового походження утворювались в основному від мотивуючих іменників чоловічого роду на приголосний за допомогою дієслівних суфіксів -и-..., -а-(а), -ѣ-(>-і-), були найпродуктивнішими словотвірними формантами у дієслівній системі староукраїнської літературної мови. Дієслівні одиниці із зазначеними вище словотвірними формантами широко вживані у сучасній українській літературній мові.

Протягом історичного розвитку мотивуючий зв'язок між іменником і дієсловом може зникати або послаблюватися. Безсумнівно, деякі дієслівні деривати, які у староукраїнській літературній мові мали одне семантичне значення, а в сучасній українській літературній мові інше: ОБКУЩЕВАТИ, гл. (сделать привал, расположиться); КОБЗУВАТИ, дієсл. (гнушаться, брезговать); голчити дієсл. (гомонеть, кричать, шуметь); ДОЖДИТИ дієсл. недок. (цсл. дъждити) 2. Переносне значення. (густо, рясно спати); ВИХРИТИ, гл. (мутить, возбуждать раздор, смуту); ШКАРОДА, с.ж. (гнусность, мерзость) – ШКАРАДИТИ, дієсл. (пл. szkaradzić). (пачкать; осквернять); БЛЮДОЛИЗЬ, м. (тот, кто любит поживиться за чужой счет) → БЛЮДОЛИЗИТИ (искать чужих обедов, объедаться за чужой счет). Такі дієслівні деривати відносять до немотивованих або до псевдомотивованих, що відрізняються наявністю формального, умовного мотиватора у другому випадку. Зазвичай псевдомотивація пояснюється етимологічними, діахронними процесами у словотвірній системі та у семантичній і морфемній структурі слів. Такі деномінативи належать до похідних, але немотивованих слів, оскільки формально ономазіологічна ознака в них виокремлюється, а ономазіологічний базис бере на себе головну мотиваційну функцію, і такий словотвірний процес ми позначаємо як формальну граматикулізовану мотивацію.

Отже, дієслівна система староукраїнської мови XIV–XVII ст. дає змогу констатувати, що дієслівні номінативи, утворені від іменників за допомогою дієслівних суфіксів -и-..., -а-(а), -ѣ-(>-і-), випродуковують різні способи творення слів, різні словотворчі ресурси, вочевидноють широкий структурно-мотиваційний масив похідних дієслівних одиниць, що активно функціонували у староукраїнському періоді і, безсумнівно, кваліфікують словотвірну систему сучасної української літературної мови. Перспективу подальших студій убачаємо передовсім у всебічному дослідженні дериваційної системи українського дієслова в плані когнітивно-ономазіологічного виявлення.

АНОТАЦІЯ

У статті охарактеризовано староукраїнські відіменникові деривати за структурними і мотиваційними процесами, а тип мотивації, її різновид та компонент, вербалізований в ономасіологічній ознаці відіменникових дієслів, визначає семантичну групу предикатів, позначених дієслівними одиницями. Мотиваційні процеси староукраїнських відіменникових дієслів простежуються як у пропозиційно-диктумній, так і в асоціативно-термінальній мотиваціях. Пропозиційно-диктумна мотивація староукраїнських відіменникових дієслів є найбільш поширеною у дієслівній системі XIV–XVII ст., мотиватори дієслів вибираються зі сфери предикатно-аргументної структури концепту і мають прямі значення. Асоціативно-термінальна мотивація відіменникових дериватів у дієслівній системі староукраїнської літературної мови простежується на виборі мотиватора з компонента неістинних, метафоричних знань. У дієслівному словотворі староукраїнської літературної мови виокремлюються модусно мотивовані відіменні деривати, що характеризуються використанням оцінного сприймання мотиваторів мовцями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1996. 104 с.
2. Бевзенко С.П. Из історії словотвору дієслів української мови. *Наук. збірн. Ужгородського ун-ту*, 1958. Вип. 35. С. 3–20.
3. Бойчук В.М. Типологія внутрішньої форми слова у десубстантивному словотворі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 1997. 18 с.
4. Бондарко А.В. Функциональная грамматика / Отв. ред. В.Н. Ярцева. Ленинград : Наука, 1984. 133 с.
5. Виноградов В.В. Понятие внутренних законов развития языка. *Вопросы языкознания*. № 2. 1952. С. 33.
6. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Вид-во Академії Наук Української РСР. Київ, 1958. 297 с.
7. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц. Львів : Вища школа, 1988. 161 с.
8. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ : Наукова думка, 1984. 251 с.
9. Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові. *Вісник Черкаського ун-ту. Сер.: Філол. науки*. Черкаси, 2001. Вип. 25. С. 103–108.

10. Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект) : дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2003. 200 с.

11. Кубрякова Е.С. Теория мотивации и определение степеней мотивированности производного слова. Актуальные проблемы русского словообразования. Ташкент : Изд-во Ташкентского ун-та, 1976. С. 285–292.

12. Лукин М.Ф. Переход слов из одной части речи в другую и их трансформационные причинно-следственные связи в современном русском литературном языке. Проблемы словообразования русского и украинского языков. Киев–Донецк : Вища школа, 1976. С. 5–33.

13. Погиба Л.Г. Семантичне поле відіменникових дієслів спільної дії в сучасній українській мові. *Питання граматичної будови української мови* : збірн. наук. праць. Київ : Вид-во КДПШ, 1979. С. 75–87.

14. Потебня А. Мысль и язык. А. Потебня. Изд., 5, 1926. 214 с.

15. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. II. Харьков, 1888. С. 25.

16. Півторак Г.П. Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці. Київ : НВП «Вид-во «Наукова думка» НАН України», 2015. 512 с.

17. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. Москва : Наука, 1988. 216 с.

18. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасіологія : монографія. Київ : Фітосоціоцентр, 2000. 248 с.

19. Селиванова О.О. Когнітивний аспект дослідження явища мотивації. Лінгвістичні студії. Черкаси : Брама: ІСУЕП, 1999. Вип. 3. С. 21–27.

20. Селиванова О.О. Складне слово: мовні моделі світу. Черкаси : ЦНТІ, 1996. 297 с.

21. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике. Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1997. С. 340–369.

22. Ширшов И.А. Множественная словообразовательная мотивация в современном русском языке. Ростов-на-Дону : Изд-во Кубанского ун-та, 1981. 117 с.

23. Штанденко У.М. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV–XVIII ст. Київ : Інститут української мови НАН України, 2008. 208 с.

24. Языковая номинация. Общие вопросы / Отв. ред. Б.А. Серебренников. Москва : Наука, 1977. 354 с.

25. Янценецкая М.Н. Мотивационные отношения в лексике и лексическое гнездо. Семантическая структура слова. Кемерово : Изд-во Кемеровского ун-та, 1984. С. 3–17.

26. Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. Томск : Изд-во Алтайского ун-та, 1979. 237 с.

27. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / Відп. ред. Д. Гринчишин та ін. НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994 –2005. Вип. 1–12.

28. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: у 2 кн. / Є. Тимченко. Упор. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. Київ–Нью-Йорк, 2002–2003. (Пам'ятки української мови. Серія словників). Кн. 1–2.

Information about the authors:

Kocherha H. V.,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Linguistics
and Applied Linguistics

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81, Shevchenko blvd, Cherkasy, 18005, Ukraine

Martynovska Yu. O.,

Master's Student

Institute of the Ukrainian Philology and Social Communications
of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81, Shevchenko blvd, Cherkasy, 18005, Ukraine